

دگرگون‌پذیری گاه‌شماره دست‌نویس‌ها

علی صفی‌پور

پژوهشگر آزاد؛ 1978.danesh@gmail.com

تاریخ دریافت: ۸۸/۱۰/۱۳ تاریخ پذیرش: ۱۳۸۹/۳/۲۱

چکیده

هدف: در انجامه هر دست‌نویس، گاه‌شماره‌ای وجود دارد که گویای زمان نگارش آن دست‌نویس است. برخی از این گاه‌شماره‌ها بنا به دلایلی به گاه‌شماره دیگر دگرگون می‌شوند، هدف از این مقاله شناساندن این ویژگی دگرگون‌پذیری در گاه‌شماره دست‌نویس‌هاست.

روش: پژوهش از نوع کتابخانه‌ای است که به بررسی موردی و توصیف زوایای گوناگون دگرگون‌پذیری در یک گاه‌شماره پرداخته می‌شود و در برخی موارد نیز استناد به نمونه‌های شناخته شده، می‌شود.

یافته‌ها: یافته‌ها نشان می‌دهند برخی از گاه‌شماره‌ها این ویژگی را دارند که: یا با اندک دست‌برد؛ یا بر اثر گذر زمان و پریشانی دست‌نویس؛ و یا شیوه نگارش کاتب، به گاه‌شماره دیگر دگرگون می‌شوند و این مسأله کار فهرست‌نگاران، کتابداران و مصححین را مشکل می‌کند و خواندن آنان به برداشتی نادرست از گاه‌شماره می‌انجامد. دگرگون‌پذیری یک گاه‌شماره در سه دوره زمانی پیش می‌آید: ۱. هنگام نگارش از سوی کاتب؛ ۲. پس از کاتب؛ ۳. در هنگام فهرست‌نگاری و یا تصحیح دست‌نویس.

دگرگون‌پذیری هم در گاه‌شماره‌های عددی و هم حروفی دیده می‌شود. برخی از گاه‌شماره‌های دگرگون‌پذیر از این قراراند: سته، سبعة، تسعة، و نیز نشانه جمع «ین» عربی، سینم (=۳۰) و سیم (=۳) و گاه‌شماره‌های کوتاه نویسی شده بعد از سال هزار هجری و یا حذف برخی نقطه‌ها همانند دگرگونی ششصد به سیصد.

واژه‌های کلیدی: گاه‌شماره، دگرگون‌پذیری، برساخته، برداشت نادرست، کوتاه‌نویسی گاه‌شماره.

مقدمه

در هر دست‌نبنشته، تاریخی وجود دارد که نشانگر زمان نگارش و یا گزارشگر رویدادی است که در بیشتر موارد در پیوند با آن دست‌نبنشته است. اصطلاحاً به این تاریخ «گاه‌شماره» می‌گوییم.^۱ گاه‌شماره‌هایی که گزارشگر زمان نگارش یک دست‌نبنشته هستند از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند، زیرا آنها در سامان‌دهی و ارزش‌گذاری دست‌نبنشته‌ها بسیار کاربرد دارند. یافتن جایگاه زمانی دست‌نبنشته‌ها با توجه به تاریخ آنها این امکان را به ما می‌دهد که برای دسترسی و بهره‌مندی از بهترین نوشته‌های یک کتاب، باید به کهن‌ترین تاریخ‌ها مراجعه کنیم و هر چه دست‌نبنشته‌ای به زمان نگارش کتاب نزدیک‌تر باشد، آن دست‌نبنشته ارزشمندتر است. از این رو گاه دیده می‌شود که برخی تنها با دست بردن در گاه‌شماره دست‌نبنشته و کهنه نشان دادن آن، به دنبال این هستند که دست‌نبنشته را ارزشمندتر نشان دهند تا به این وسیله به هدف مادی یا هر هدف دیگر دست یابند.

با توجه به احتمال دستبرد در گاه‌شماره دست‌نبنشته‌ها، این ضرورت پیش می‌آید که کتابداران و فهرست‌نگاران دست‌نبنشته‌ها پیش از پیش به این بخش از هر دست‌نبنشته که در حکم شناسنامه آن است، توجه و دقت کنند. اگر با پیش فرض برساخته بودن برخی گاه‌شماره‌ها پیش برویم، آنگاه می‌توان دو پیشامد را در نظر آورد؛ یا یک گاه‌شماره به کل برساخته است و یا به دلیل نزدیکی به گاه‌شماره دیگر با اندک دگرگونی برساخته شده است.

سخن از پیشامد نخست بیرون از این گفتار است، اما روی سخن این مقاله با پیشامد دوم است. از این رو نخستین پرسشی که پیش می‌آید این است که آیا این امکان وجود دارد که یک گاه‌شماره به دلیل همانندی و یا نزدیکی به گاه‌شماره دیگر دگرگون شود؟ این دگرگونی از گاه‌شماره‌ای به گاه‌شماره دیگر را با اصطلاح «دگرگون‌پذیری» یاد می‌کنیم، (اگرچه از این اصطلاح معانی دیگری نیز

مد نظر داریم، اما در اینجا به همین مقدار بسنده می‌کنیم) در این صورت دگرگون‌پذیری تنها در گاه‌شماره‌های حروفی وجود دارد، یا عددی، و یا هر دو گروه از گاه‌شماره‌ها؟ آیا تنها برساختگی می‌تواند یک گاه‌شماره را به گاه‌شماره دیگر دگرگون کند؟ اگر گاه‌شماره‌ای که کاتب نگاشته است را در آغاز «ب» گمان بریم و گاه‌شماره‌ای که در فهرست دست‌نیشته‌ها گزارش می‌شود را در پایان «پ» بدانیم، حال هر دگرگونی را که بر گاه‌شماره «ب» پیش آمده تا به گاه‌شماره «پ» دگرگون شده است را در گستره دگرگون‌پذیری بدانیم، در این صورت آیا می‌توان احتمال داد که برداشت ما - به دلیل شیوه نگارش و نزدیکی نگارش میان آن دو حرف - نادرست است؟

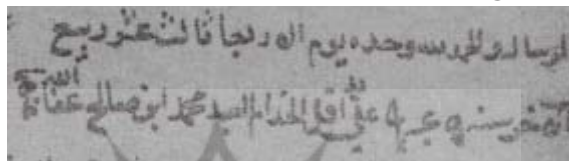
باید یادآور شد که در این باره پژوهشگران عرصه نسخه‌شناسی و یا دانش کتابداری به چنین ویژگی در گاه‌شماره‌ها توجه نکرده‌اند، از این رو این مقاله در تلاش است تا به روش تحقیق توصیفی و بررسی موردی به بررسی و شناساندن زوایای گوناگون دگرگون‌پذیری در یک گاه‌شماره بپردازد تا به این وسیله دانش موجود درباره گاه‌شماره دست‌نیشته‌ها و دانش‌های وابسته آن، بیش از پیش گسترش یابد.

نگارنده برای اثبات درستی مباحث این گفتار در برخی موارد از روش برابرسنجی گاه‌شماره‌ها بهره می‌برد. این روش که برای نخستین بار از سوی نگارنده در دانش نسخه‌شناسی بکار گرفته شده است، روشی کاملاً علمی و دقیق است، زیرا یافته برپایه محاسبات ریاضی و نجومی مطرح در دانش گاه‌شماری است و جایی برای اظهار نظرهای غیر علمی نمی‌گذارد، لازم به یادآوری است که در بررسی‌های گاه‌شمارانه و برابرسنجی برای نگارنده یافتن اندازه نابرابری^۲ با دو روز تا دو سده چندان تفاوتی نمی‌کند، زیرا هدف از این برابرسنجی تنها نشان دادن و اثبات مبحث دگرگون‌پذیری گاه‌شماره‌هاست.

یافته‌ها

در تصویر زیر که از انجامه دست‌نویسته‌ای گزینش شده است خواهیم دید که گاه‌شماره آن نمونه‌ای از یک گاه‌شماره مستعد برای دگرگون‌پذیری است.

- مجموعه؛ ۱۴۲د، نسخ عنوان و نشان شنگرف، مهر بنده آل علی محمد (۹۷۲۱) ۱۵۴گ ۲۰/۵×۱۵، کاغذ فرنگی - جلد تیماج مشکی مقوایی. ۲. الرساله الجعفریه: علی بن عبدالعالی کرکی، به عربی، ساخته ۸۱۷، نوشته محمد بن صالح در روز چهارشنبه ۱۳۶۵/۲ع (حجتی، ۱۳۴۵، ۲۴۵ و ۱۱۳۳)

«مجموعه؛ ۲. الرساله الجعفریه: علی بن عبدالعالی کرکی»

همان گونه که در گاه‌شماره این انجامه دیده می‌شود عدد «۹۶۵» این قابلیت را دارد که عدد «۹۶۹» باشد، یعنی با اندک دگرگونی و افزودن مرکب هم‌رنگ می‌توان چنین دگرگونی را پدید آورد. در نمونه‌هایی که در زیر خواهد آمد گاه‌شماره‌های با قابلیت دگرگون‌پذیری را به کمک برابرسنجی گاه‌شمارانه بررسی و ارزیابی کرده‌ایم تا نتایج آن مورد اعتماد خوانندگان گرامی قرار گیرد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

دگرگون‌پذیری گاه‌شمارهٔ تسعه به سته

- عوارف المعارف

از شهاب‌الدین عمر
سهروردی
(درگذشت ۶۳۲هـ)
در گزارش این
دست‌نویسته چنین
می‌خوانیم:

«AI24 نسخ روز
پنجشنبه ۹ رجب
۶۱۹ (تسع عشره و
تسعمائه) با اجازة
روایت مولف به
کمال‌الدین ابوعلی
حسین بن علی بن
حسین بن الحسين
حمیدی و با مناوله
همین کمال‌الدین همین
کتاب را در تونس در

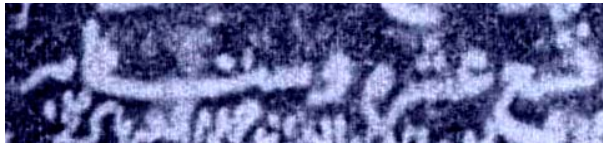
«عوارف المعارف AI24»

۶۴۹ به محمد بن

عبدالرحمن نویسندهٔ همین یادداشت، در ص ع که پاک شده و به آسانی نتوان
خواند، که آن را روایت کند. با اجازة لبس خرقه به همان کمال‌الدین از دست
خود مؤلف در پایان نسخهٔ، ۲۷۳ گ ۱۹س. است.» (دانش پژوه و حاکمی، ۱۳۶۲،

ص ۲۹۴)

همان گونه که دیده می شود فهرست نگار نیز میان سال ۶۱۹ و ۹۱۹ شک داشته است. و هنگامی که آن را برابر سنجی می کنیم، خواهیم دید که روز ۹ رجب سال ۶۱۹ برابر است با آدینه و این تاریخ در سال ۹۱۹ برابر با شنبه است، از این رو می توان سال ۶۱۹ را درست تر دانست. ^۳ عدد «ستمائه» در گاه شماره مورد بررسی را می توان در نمایی بزرگتر دید:

دگرگون پذیری گاه شماره

تسعه به سبعة

- نهج الحق و كشف

الصدق؛ علامه حلی

(درگذشت ۶۳۵): نسخ

عبدالمنعم بن محمد بن علی

بن ابراهیم شهیر به غریبان در

چاشت روز یکشنبه ۱۲

شعبان ۷۰۴. (دانش پژوه،

۱۳۳۹، ج ۸، ش ۱۸۹۶، ۵۰۵

و ۵۰۶)

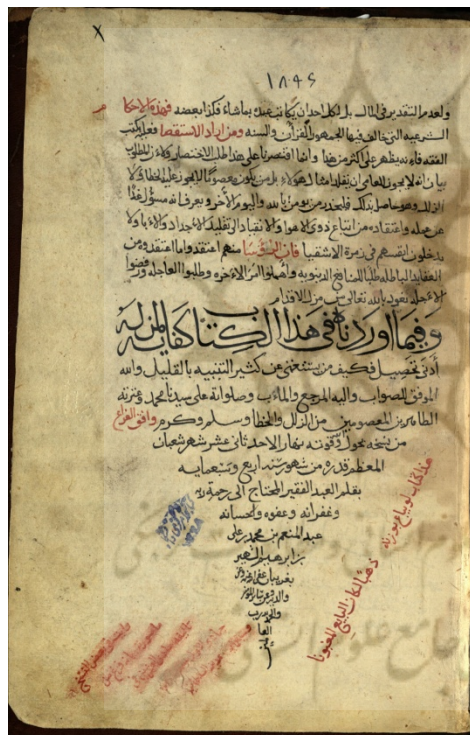
اگر گاه شماره را یکشنبه

۱۲ شعبان ۷۰۴ بدانیم،

نابرابری آن ۳- است. ^۴ اما

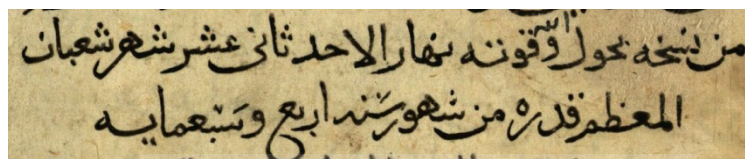
اگر آن را ۹۰۴ بدانیم، روز

یکشنبه ۱۲ شعبان آن سال برابرست با دوشنبه که این تاریخ با یک روز کمتر، پذیرفتنی است. ^۵

«انجمه نهج الحق و كشف الصدق»

گاه‌شماره این دست‌نویسته را نگارنده در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران از دیده گذراند، با کمی دقت در این گاه‌شماره خواهیم دید که بالای دندانه نخست «سبعمایه» کمی پریشانی است که به احتمال جای تراشیدگی است و بر روی آن نشانه زبر گذاشته شده و نیز رنگ مرکب نقطه «سبع» پر رنگ‌تر از دیگر بخش‌های این گاه‌شماره است. موارد یاد شده، این احتمال را تقویت می‌کند که اصل گاه‌شماره «تسعمائیه» بوده است.

«تسعمائیه» در نمایی بزرگ‌تر

همچنین نمونه‌ای از دگرگونی تسعمائیه به ثمانمائیه را استاد نجیب مایل هروی در دست‌نویسته‌ای از کتاب حافظ گزارش کرده‌اند. (مایل هروی، ۱۳۸۰، ۵۷) نمونه‌ای دیگر را استاد شفیعی کدکنی از دگرگونی تسعمائیه به سبعمائیه در نسخه‌شناسی کتاب *منطق الطیر* آورده‌اند. استاد شفیعی درباره دست‌بردن در گاه‌شماره دست‌نویسته کتاب یاد شده می‌گویند:

«نسخه دایره المعارف اسلامی؛ مورخ خمس و سبعمائیه یعنی ۷۰۵. کسی که این تاریخ را در انجامه این نسخه جعل کرده است چندان بی‌خبر بوده است که نمی‌دانسته در سنه ۷۰۵ خط نستعلیق بدین کمال و زیبایی و پختگی امکان‌پذیر نبوده است. انجامه کتاب طبیعی است اما در آن دست برده‌اند و به عمد نام کاتب را که احتمالاً مردی شناخته شده بوده است تراشیده‌اند و پارگی در آن نقطه ایجاد کرده‌اند. آنچه از این انجامه قابل خواندن است این است: «تمّ الکتاب بعون الله و حسن توفیقه علی ید العبد شیر مرشد فی سنه خمس و سبعمائیه». با اطمینان می‌توان گفت که اصل خمس و تسعمائیه بوده است و به احتمال قوی‌تر خمسين و تسعمائیه. در آن چنین تصریفی کرده‌اند تا کتابت نسخه را به دویست یا دویست و پنجاه سال قبل از تحریر آن برسانند (عطار، ۱۳۸۴، ۲۱۵).

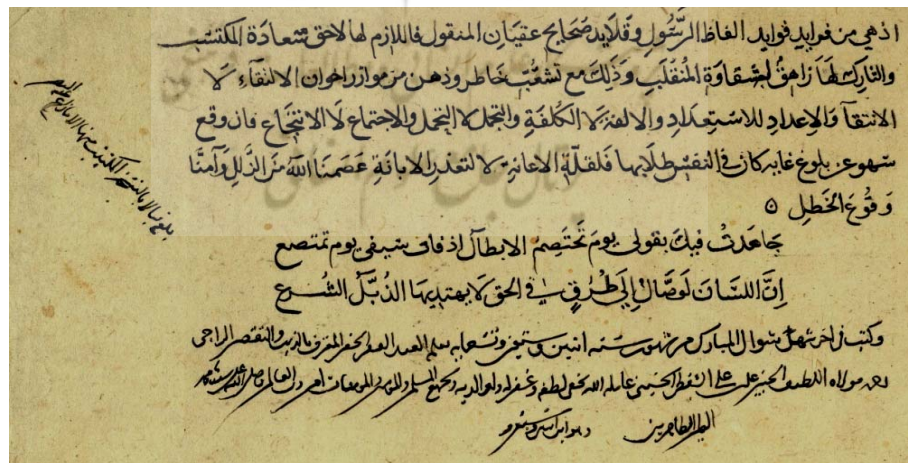
دگرگون پذیری گاه‌شمارهٔ سبعه به سته

گاهی در گاه‌شماره‌ای بر سازندگان دست‌برده و عدد سببع را به سته دگرگون می‌کنند. برای نمونه می‌توان از دست‌بردن بر سازندگان در گاه‌شمارهٔ دست‌نبنشته‌ای از رسالهٔ «الادوار» نوشتهٔ صفی‌الدین ارموی یاد کرد. رسالهٔ یاد شده که گمان می‌رفت که به خط خود نویسنده رساله است، پس از بررسی مشخص شد که تاریخ رساله از «سبعمائه» به «ستمائه» دگرگون شده است. روش بر سازنده چنین بوده است که «ع» در «سببع» را به دلیل نزدیک به «م» - در «مائه» - به دو نقطه بازگردانده و با این روش دست‌نبنشته را صد سال کهن‌تر نشان داده است. (نک: محمدی، ۱۳۷۹، ۷۶ و ۷۷) همچنین نمونه دیگری از این دستبرد را می‌توان در دست‌نبنشته‌ای از کتاب «حل مشکلات الاشارات» نگارش خواجه نصیر توسی دید که بر سازنده‌ای تاریخ سبعمائه را به ستمائه دگرگون کرده است. (نک: سودآور، ۱۳۸۳، ۵۰)

گاهی نیز این احتمال وجود دارد که فهرست‌نگاری عدد «ستین» را «سبعین» و یا عکس آن بخوانند. در گاه‌شمارهٔ انجامهٔ دست‌نبنشته زیر می‌توان به این مورد اشاره کرد که فهرست‌نگار بجای «ستین»، «سبعین» خوانده است:

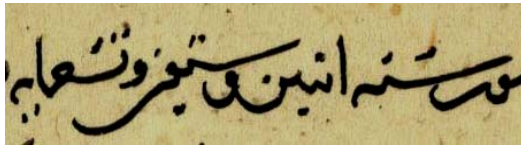
- المناقب؛ یحیی بن حسن، مورخ ۹۷۲ هـ. ق. (حجتی، ۱۳۴۵، ۶۷۶ و ۱۲۰۲)

«انجامه المناقب، دانشکده الهیات»

با وجود بودن دو نقطه در بالای عدد «ستین» بی‌گمان عدد «سبعین» نخواهد بود. از سویی برای «سبعین» دو بار نقطه‌گذاری در زیر عدد نیاز است در حالی که در تصویر تنها یک بار دیده می‌شود و از این جهت نیز به عدد «ستین» نزدیک است. با رد نظر «سبعین» دو پیشامد «ستین» و «تسعین» قوت می‌گیرد که از این میان «ستین» به درستی نزدیک‌تر است. در نتیجه در انجامه چنین آمده است: «و کتب فی آخر شهر شوال المبارک من شهور سنه اثنین و ستین و تسعمائه...».

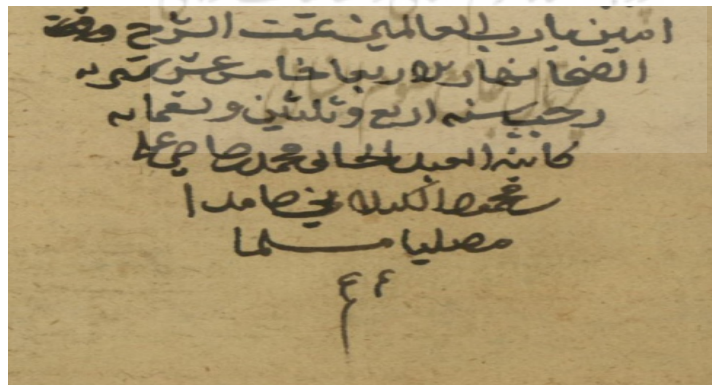

دگرگون‌پذیری نشانه جمع عربی «ین» و حرف جر «من» یکی از نمونه دگرگون‌پذیری گاه‌شماره‌ها، همانا میان نشانه جمع «ین» (در عشر/عشرین) و حرف جر «من» به معنی «از» در گاه‌شماره‌های نگارش یافته به عربی است. در زیر نمونه‌هایی از این دست می‌آید:

- شرح واجب الاعتقاد؛ علامه حلی، ش ۱۶۸. (حجتی، ۱۳۴۵، ۲۵۱)

چهارشنبه ۱۵ رجب ۹۳۴ = ۳ = نابرابری

در این گاه‌شماره اگر «خامس عشر» را «خامس عشرین» بدانیم، در این صورت نابرابری «+۳»، صفر می‌شود و قابل پذیرش است، البته بدخط نوشتن کاتب تنها یک احتمال است:

«مجموعه؛ ۱. شرح واجب الاعتقاد»

- صفوه الصفا؛ ابن بزار، لیدن Wam 465. با تاریخ دوشنبه ۱۹ ج ۱/۸۹۰.

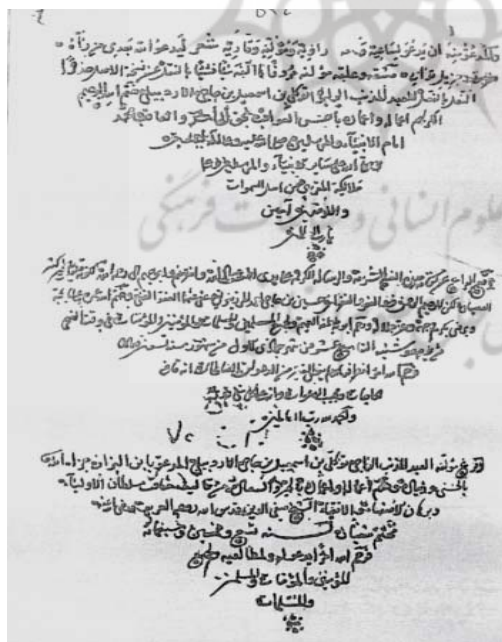
۳+ = نابرابری   آدینه = ۱۹ ج ۱   دوشنبه ≠ ۱۹ ج ۱

در انجامه دست‌نبنشته یاد شده، چنین آمده است: «...من یوم دوشنبه التاسع عشر من شهر جمادی الاول من شهر سنه تسعین ثمانمائه».^۶

پس از برابرسنجی در می‌یابیم که ۱۹ ج ۱/ ۸۹۰ برابر با روز آدینه است و نه روز دوشنبه. روز دوشنبه به هیچ وجه پذیرفته نیست. اگر بر ساخته بودن این دست‌نبنشته را کنار بگذاریم، برای حل این نابرابری می‌توان دو احتمال در نظر گرفت:

۱. یوم دوشنبه التاسع عشرین شهر جمادی الاول من شهر سنه تسعین ثمانمائه.
۲. یوم دوشنبه التاسع عشر من شهر جمادی الاول من شهر سنه تسع ثمانمائه. روز هفته هر دو احتمال برابری با دوشنبه، و نگارنده گزینه نخست را درست‌تر می‌داند.

شاید برآمده از همین گونه اشتباه‌هاست که برای تاریخ درگذشت ابوعلی رودباری^۷ اختلاف است، چنان که در تاریخ گزیده چاپ لیدن سال درگذشت ابوعلی را سال ۳۱۰ هجری نوشته است، (مستوفی، ۱۳۲۸، ج ۱، ۷۷۸) در حالی که در چاپ عبدالحسین نوایی سال ۳۲۰ آمده است. (مستوفی، ۱۳۸۱، ۶۵۱) گاهی نیز نشان جمع عربی «ین» در برخی

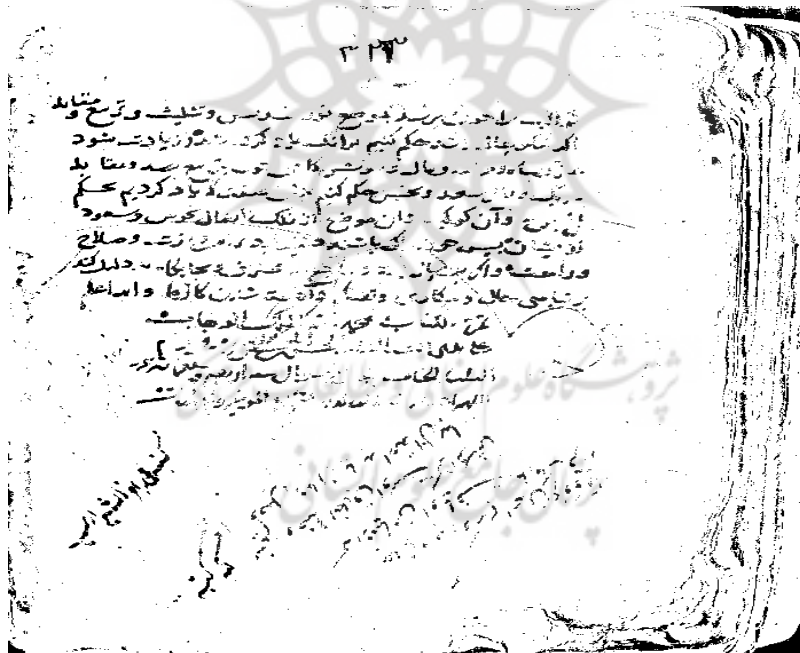

روز دوشنبه نهمین ماه جمادی اول من شهر سنه تسعین ثمانمائه

گاه‌شماره‌ها ناخواناست، برای نمونه می‌توان از دست‌نویسته «شرح سی فصل» یاد کرد. در گزارش دست‌نویسته «شرح سی فصل» گاه‌شماره‌ای آورده شده که پس از برابرسنجی گاه‌شمارانه آن پی به نابرابری آن می‌بریم، در گزارش این دست‌نویسته چنین آمده است:

- شرح سی فصل: محمد بن محمد کاشغری که در ۷۱۰ آن را تهذیب و تحریر کرده است ولی نسخه ما مورخ ۷۰۴ است. آغاز: شکر بی حد و نهایت و سپاس بی عد و غایب نثار بارگاه جلال درگاه کمال پادشاهی باد که مبدع دل و جانست.

انجام: و آهسته شدن کارها. والله اعلم. (دانش پژوه و افشار، ۱۳۵۳، ج ۷، ۳۶) نسخ تحریری حسین بن حسن در روز سه شنبه ۵ شوال ۷۰۴، عنوان و نشان شنگرف، با تملک اوحد بن اسعد بن بهرام مستوفی. (همان، ۳۹ و ۵۲)

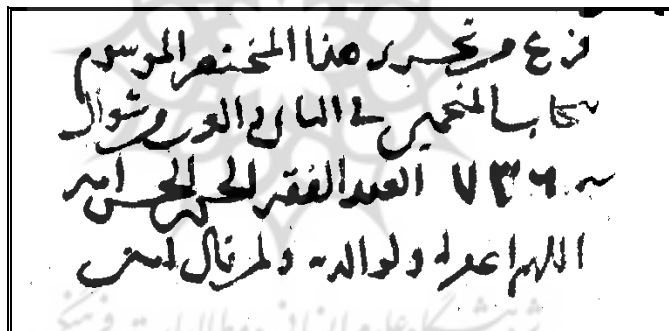
«شرح سی فصل»

روز ۵ شوال ۷۰۴ برابر با روز شنبه است ولی در دست‌نویسته روز سه‌شنبه آمده است، این اندازه از نابرابری پذیرفتنی نیست، پس می‌باید در این گاه‌شماره

دقت بیشتری کرد. همان گونه که در تصویر انجامه دیده می‌شود، نوشته‌ها چندان خوانا نیستند.

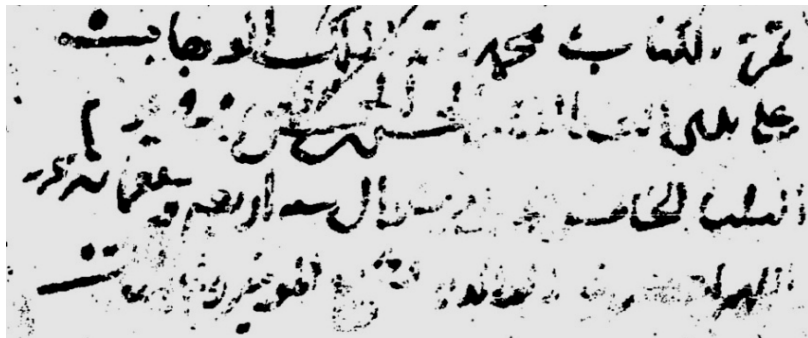
درباره این دست‌نویسته چند نکته قابل توجه است. نخست این که دست‌نویسته گزارش شده تنها کتاب «شرح سی فصل» نیست، فهرست‌نگاران با توجه به برگ نخست که نوشته شده است «شرح سی فصل کاشغری» گمان برده‌اند که همه این دست‌نویسته شرح سی فصل است، در صورتی که در این دست‌نویسته که در مجموع شامل سه رساله است، شرح سی فصل نخستین رساله است و آخرین آنها رساله «احکام موالید تلخیص ابومعشر» است.

نکته دیگر که فهرست‌نگاران به آن دقت نکرده‌اند، این است که خود ایشان می‌گویند کاشغری در سال ۷۱۰ شرح را نوشته، در حالی که این دست‌نویسته متعلق به سال ۷۰۴ است. در انجامه شرح سی فصل به روشنی می‌توان تاریخ کتابت شوال ۷۳۶ را دید.

«شرح سی فصل، ص ۵۶»

رساله دوم نیز همان شوال هفتصد و سی و شش به عدد در آغاز رساله آمده است و انجامه آن بدون تاریخ است. اما سومین رساله که «احکام موالید تلخیص ابومعشر» است، تاریخ کتابت به روشنی نمی‌توان خواند، با توجه به دو تاریخ در دو رساله پیشین و نیز برابرسنجی انجام یافته به نظر می‌رسد، تاریخ درست رساله مورد بررسی، «سه‌شنبه ۵ شوال سال ۷۴۰ هجری» است. در زیر نمای بزرگ‌تری از گاه‌شماره انجامه دیده می‌شود:

الثلثا الخامس من شوال سنه اربعين و سبعمائه هجرية

پنجم شوال سال ۷۴۰ برابر با سه‌شنبه است و این تاریخ همان‌گونه که پیش از این گفته شد به دو تاریخ دیگر در این مجموعه نزدیک‌تر است، از این رو می‌توان آن را درست‌تر دانست.

«سیئم»؛ سی‌ام / سوم

دگرگون‌پذیری تنها در نگارش اعداد عربی و گاه‌شماره‌های عربی صورت نمی‌گیرد، بلکه گاه در گاه‌شماره‌های فارسی احتمال برداشت نادرست و یا بر ساختگی پیش می‌آید، برای نمونه می‌توان از دو انجامه شاهنامه یاد کرد. نخستین گاه‌شماره از آن انجامه شاهنامه به تاریخ ۶۱۴ هجری مهی است و دومین گاه‌شماره نیز از آن انجامه دست‌نیشته دیگری از کتاب شاهنامه کتابت به تاریخ ۶۸۹ هجری مهی است.

در بین دست‌نیشته‌های فارسی، کهن‌ترین دست‌نیشته از کتاب شاهنامه به تاریخ ۶۱۴ هجری مهی است که امروزه گاه‌شماره این دست‌نیشته در بین پژوهشگران و مصححین، یکی از جنجالی‌ترین گاه‌شماره‌های موجود در انجامه دست‌نیشته‌ها مطرح است. گاه‌شماره این دست‌نیشته با دو برداشت متفاوت از این قرار است:

۱- = نابرابری   چهارشنبه = ۳ محرم   سه‌شنبه = ۳ محرم ۶۱۴

۰ = نابرابری   سه‌شنبه = ۳۰ محرم ۶۱۴

همانگونه که دیده می‌شود، هر دو گاه‌شماره پس از برابرسنجی پذیرفتنی هستند.

محمد روشن نخستین کسی است که درباره بر ساخته بودن این دست‌نویسته سخن گفته است. (روشن، ۱۳۷۴، ۲۵۷) وی دلایلی در بر ساخته بودن این دست‌نویسته می‌آورد که یکی از آن دلایل که در پیوند با گفتار دگرگون‌پذیری گاه‌شماره‌هاست را در اینجا می‌آوریم. روشن درباره شیوه نگارش گاه‌شماره می‌گوید: «نکته دیگر روز سه شنبه سیئم است که این سیئم چنان نگاشته شده است که هم «سیئم» خوانده می‌شود و هم سی‌ام تا در جدول تطبیقی برابری سال و ماه برابر یکسان باشد».

«انجامه شاهنامه؛ به نقل از نامه بهارستان، ۱۳۸۱، پشت جلد»

درباره برابری سنجی‌ای که روشن انجام داده‌اند و دریافته است که کاتب عدد روز را در گاه‌شماره مورد نظر چنان نوشته است تا در جداول تطبیقی هم «سوم» و هم «سی‌ام» خوانده شود باید این توضیح را داد که این نخستین باری است که کسی از بر سازنده‌ای گزارش می‌کند که او در گاه‌شماره بکار برده‌اش دقت در برابر دهی گاه‌شماره، کرده است تا مبادا کسی پیدا شود و نادرستی آن را آشکار کند.

سخن او هنگامی درست است که برساننده در زمانی نزدیک به همان دوره حدود سال ۶۱۴ چنین کاری کرده باشد. چرا که می‌توان گمان برد این ترس برای برساننده بوده که خریدار، آن زمان را در حافظه داشته باشد و بدانند آن تاریخ برابر چه روزی از هفته است (البته اگر این فرض درست باشد، باز این خود دلیلی می‌شود برای نادرستی سخن آقای روشن چه آنکه ثابت می‌شود، دست‌نویسته در حدود همان سالهای پس از ۶۱۴ نگارش یافته است). اگر برساننده می‌خواست امروزه این کار را انجام دهد؛ چنین برساننده هوشیاری برای آنکه چنین شبهه‌ای از سوی نسخه‌شناسان پیش نیاید آسان‌تر می‌نمود که به جدولهای تطبیقی گاه‌شماری مراجعه کند و این معقول‌تر می‌نمود تا آنکه به طور تصادفی تاریخی را گزینش کند که هر دو تاریخ درست باشد.

از سویی، روشن از کجا دانستند که نگارش «سیتم» برای رد گم کردن بوده، تا از این راه برساننده بتواند یکی از دو تاریخ را درست حدس زده باشد. شاید هر دو اشتباه باشد؟ چه کسی به برساننده گفته است اگر چنین کند، حداقل یکی از آنها درست در خواهد آمد. همان

گونه که درصد شانس درست گفتن بیشتر می‌شود، به درصد شانس نادرستی نیز افزوده می‌شود.

تا جایی که دیده شده است بر سازندگان از چنان هوش بالایی برخوردار نیستند - یا بهتر بگوییم، تا کنون چنان بر سازنده هوشیاری دیده نشده است - و آنچه بر سازندگان در بکارگیری گاه‌شماره انجام داده‌اند، تنها و تنها بر پایه شانس بوده و در گاه‌شماره گفته شده هر دو احتمال درستی یا نادرستی وجود دارد. اما احتمال درستی یک گاه‌شماره کمتر است و از این رو بهتر می‌توان گاه‌شماره‌های بر ساخته که قابلیت برابرسنجی دارند را به آسانی شناخت. برای نمونه می‌توان به نابرابری سنجه هفته با روز ماه در گاه‌شماره دست‌نبنشته‌ای از دیوان قطران تبریزی به خط انوری اشاره کرد که در گاه‌شماره‌اش چنین آمده است: «یوم الجمعه لاحدی عشره ليله خلت من ربیع الاول من سنه تسع و عشرين و خمس مائه» (مینوی، ۱۳۸۱، ۱۸۴)

از بد شانس بر سازنده این تاریخ نادرست است، زیرا:

$$-۲ = \text{نابرابری} \quad \text{یکشنبه} = ۱۱ \text{ع} ۵۲۹ \quad \text{آدینه} \neq ۱۱ \text{ع} ۵۲۹$$

در گفته روشن یک تناقض آشکار نیز دیده می‌شود و آن این که گفته است: «این سیتم چنان نگاشته شده است که هم «سیتم» خوانده می‌شود و هم سی‌ام تا در جدول تطبیقی برابری سال و ماه برابر یکسان باشد»؛ اگر بر سازنده جدول‌های تطبیقی در کنار خود داشته و تاریخی را برگزیده است که با «جدول تطبیقی برابری سال و ماه برابر یکسان باشد» دیگر چرا بخواهد طوری با ابهام صحبت کند که بعداً کسی به بر ساختگی «سیتم» شک کند، بلکه معقول می‌نماید که وی یک تاریخ شفاف و خالی از ابهام و درست را از جدول‌های تطبیقی برمی‌گزید. از سویی، در گاه‌شماره شاهنامه ۶۱۴ هر دو زمان (۳ و ۳۰) درست است، دیگر نیازی به این نیست که بخواهیم توجیه کنیم که بر سازنده زمان دست‌نبنشته را دو پهلو نگاشته است تا لااقل یکی درست از آب در آید.

دکتر برات زنجانی به زمان این گاه‌شماره توجه کرده است، و با توجه به مباحث گاه‌شمارانه به ایرادهای روشن پاسخ گفته‌اند. (زنجانی، ۱۳۸۳، ۳۵۵) همچنین وی دربارهٔ مطابقت روز سوم و سی‌ام ماه که مورد ادعای روشن است، به نکتهٔ خوبی اشاره دارند که می‌گوید: ...در مورد «سیئم» و «سی‌ام» به دلایل ریاضی این ایراد پذیرفته نیست: زیرا اگر روز سه‌شنبه سوم محرم باشد، سه‌شنبه آخر ماه «سی و یکم» خواهد بود و ماه قمری سی و یک روزه دیده نشده است و اگر سه‌شنبه «سی‌ام» ماه محرم باشد، در این صورت دوشنبه سوم ماه محرم خواهد بود و روز سه‌شنبه، چهارم خواهد بود و باطل بودن این ایراد روشن است. (نامهٔ بهارستان، ۱۳۷۹، ۴۶)

کوتاه‌نویسی گاه‌شماره و دگرگون‌پذیری

جدای از گفتار احتمال برساختگی بودن یک دست‌نبنشته و یا دستبرد در یک گاه‌شماره، این احتمال نیز وجود دارد که برداشت ما و یا گزارش فهرست‌نگار اشتباه باشد. نمونه‌ای از برداشت نادرست گاه‌شماره و دگرگون‌پذیری در گاه‌شماره‌های نگارش یافته به فارسی را می‌توان در دست‌نبنشته‌ای دیگر از شاهنامه، کتابت به سال ۶۸۹ هجری دید.

برداشت نادرست از سوی دو شرق‌شناس اروپایی، به نام‌های چارلز ریو کتابدار موزه انگلستان (بریتیش میوزیوم) و دیگری شارل شِفرِ ناسر سفر نامه ناصر خسرو انجام یافت. این دو شرق‌شناس دست‌نبنشته‌ای از شاهنامه را که در کتابخانه موزه بریتانیا موجود است و در ۸۴۱ هجری از روی دست‌نبنشته دیگری مورخ به سال ۷۷۹ نقل شده، و آن دست‌نبنشته هم نگارش یافته از دست‌نبنشته کهن‌تری بوده که تاریخ آن ششصد و هشتاد و نه بوده است، به نادرست به سال سیصد و هشتاد و نه خوانده‌اند.

با توجه به گزارش این دست‌نبنشته؛ کاتب آن در خان لنجان بوده، که زمانی در آب زاینده رود می‌افتد، و نزدیک به غرق شدن بود که پسر حاکم، خان لنجان موی سر او را می‌گیرد و از آب بیرون می‌کشد. او هم چون خطاط بود، نسخه‌ای

از شاهنامه فردوسی را برای پدر نجات دهنده خود کتابت می‌کند و چند ماهی از خوان نعمت این حاکم بهره‌ور می‌شود. از این گزارش چنین برداشت شده که فردوسی به اصفهان رفته بود. در حالی که این رویداد و حکایت برای کاتب دست‌نبرشته شاهنامه پیش آمده بود. (مینوی، ۱۳۲۴، ۱۶-۱۹) البته این برداشت نادرست از گاه‌شماره دست‌نبرشته را استاد مینوی از راه سبک شناسی و بررسی‌های نسخه‌شناسانه پاسخ گفته‌اند. (همان)

در گاه‌شماره دست‌نبرشته شاهنامه که در اینجا از آن یاد شد، عدد «ششصد» بدون نقطه گذاری «سصد» نگارش یافته بود و گزارشگران دست‌نبرشته دومین سین را با یک دندان گمان برده‌اند و این که گویا کاتب نقطه‌های «یا» را نگذاشته است. حذف نقطه در گاه‌شماره‌ها از سوی کاتبان دست‌نبرشته‌ها چیزی شگفت آور نیست، بلکه این کار از سوی آنان با این گمان که خواننده خود به گاه‌شماره مورد نظر پی خواهد برد، انجام می‌شده است.

این پیش فرض از سوی کاتبان که شیوه نگارش آنها برای مخاطب قابل درک است، گاهی برای خوانندگان دوران‌های بعدی مشکل ساز می‌شده است. بویژه هنگامی که گاه‌شماره عددی بوده، این حالت از گاه‌شماره‌ها را باید با عنوان گاه‌شماره‌های کوتاه‌نویسی شده بشناسیم.

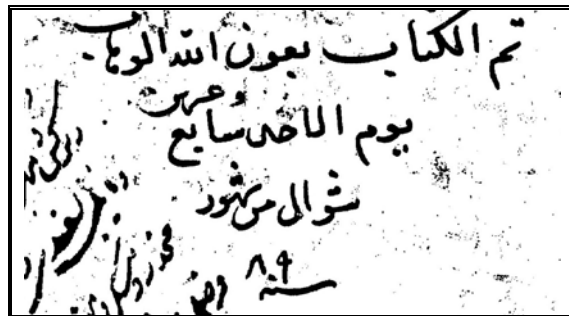
در زیر نمونه‌هایی چند از گاه‌شماره‌های کوتاه‌نویسی شده، آورده می‌شود و خواهیم دید که این گاه‌شماره‌ها افزون بر ویژگی دگرگون‌پذیری از گاه‌شماره‌ای به گاه‌شماره دیگر، این ویژگی را نیز دارند که بتوان آنها را برابرسنجی کرد و به تاریخ درست آن گاه‌شماره پی برد.

- نفایس الفنون فی عرایس العیون؛ شمس الدین محمد بن محمود آملی

حنفی، ش ۶۴۳۱- مجلس ۵۲۲۰. (منزوی، ۱۳۴۸، ج ۱۶، ۵۲)

یکشنبه ۲۷ شوال ۸۰۹   ۳- = نابرابری

گاه‌شماره این انجامه در نمایی بزرگتر چنین است (آملی، ۸۰۹، انجام):

این دست‌نویسته و گاه‌شماره آن از دیده نگارنده و استاد حائری و استاد شیخ‌الحکمایی گذشته است و استاد حائری با اطمینان گفتند که این تاریخ یعنی «۸۰۹» که فهرست‌نگاران گفته‌اند اشتباه است.

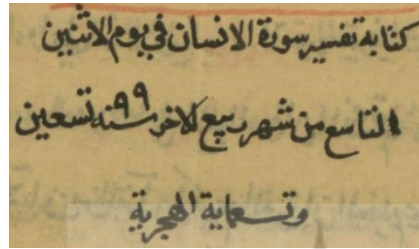
اما تاریخ درست این گاه‌شماره سال «۸۹۰» (با نابرابری صفر) یا «۱۰۸۹» (با نابرابری +۱) است که به باور نگارنده سال «۸۹۰» بیشتر به درستی نزدیک است. این گاه‌شماره در اصل «سنه ۸۹» نوشته شده است، کاتب با نگارش «۸۹» بجای «۸۹۰» این را گمان می‌کرده که خریدار کتاب نفایس در همان دوران کاملاً منظور وی را از عدد «۸۹» در می‌یابد، از این رو چندان دقتی در نگارش آن نمی‌کند، البته این احتمال خوش‌بینانه است، احتمال دیگر را می‌توان چنین داد که کاتب نقطه «سنه» را در جایی قرار داده که خریدار به اشتباه بیفتد، و از آن سال «۸۰۹» برداشت کند و در صورت پی بردن به زمان درست، کاتب چنین توجیه کند که او عدد «۸۹» را نوشته با این گمان که خریدار منظور او را که «۸۹۰» است، در می‌یابد.

در نمونه زیر کاتب در بالای گاه‌شماره حروفی، همان گاه‌شماره را به عدد کوتاه‌نویسی کرده است، و جای بسی شگفتی این که فهرست‌نگار نیز تاریخ‌های نادرستی از این گاه‌شماره کوتاه نویسی شده را گزارش می‌کند.

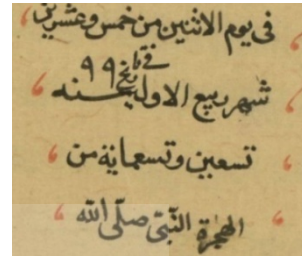
– مجموعه؛ به شماره مج ۷۵۸ د. (حجتی، ۱۳۴۵، ۳۸۷)

در این دست‌نویسته دو انجامه وجود دارد که فهرست‌نگار گاه‌شماره‌های آنها را شتابزده و البته نادرست گزارش کرده، در حالی که با اندکی دقت تاریخ‌هایی جز

آنچه گزارش شده است را خواهیم دید. فهرست‌نگار آنها را به ترتیب چنین خوانده است: «دوشنبه ۲۵ ع ۹۰۹/۱» و «دوشنبه ۹ ع ۹۰۹/۲» و هر دو گاه‌شماره‌ها با نابرابری «+۱» شناخته شده، در صورتی که فهرست‌نگار هر دو گاه‌شماره را اشتباه خوانده است.^۱ تاریخ درست آن پس از مراجعه نگارنده به اصل دست‌نویسها، سال ۹۹۰ دانسته شد.

«مجموعه، ۹۰۹»

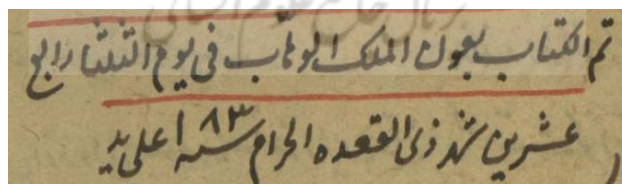
«مجموعه، ۹۰۹»

- ترجمه الجعفریه؛ حسن بن غیاث استرآبادی، ش ۳۰۴. (حجتی، ۱۳۴۵، ۲۸)

۲- = نابرابری

سه‌شنبه ۲۰ ذق ۱۰۸۳

سال این گاه‌شماره کوتاه نویسی شده است، از سویی تاریخ درست این گاه‌شماره «الثلثا رابع عشرين شهر ذی القعدة الحرام سنة ۱۸۳» یعنی؛ سه‌شنبه ۲۴ ذق ۱۰۸۳ است، فهرست‌نگار عدد چهار (=زابع) را نخوانده است، در این صورت نابرابری آن از «۲» به «+۱» تغییر می‌کند و این مقدار از نابرابری پذیرفتنی است. این گاه‌شماره را با توجه به ویژگی «دگرگون‌پذیری» می‌توان «۱۸۳» نیز خواند، اما به نظر می‌رسد همان سال «۱۰۸۳» درست‌تر است.

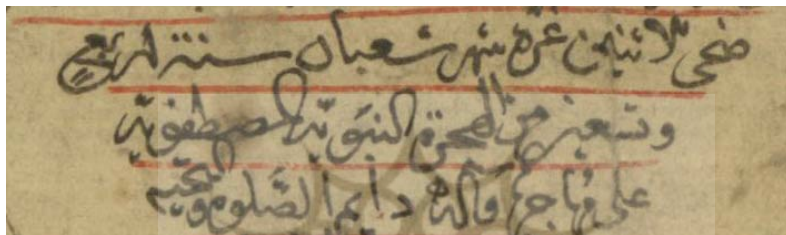
«ترجمه الجعفریه، ۱۰۸۳، انجامه»

- القاموس المحيط؛ مجدالدین یعقوب فیروز آبادی، ش ۲۰. (حجتی، ۱۳۴۵،

(۷۹۰)

دوشنبه ۱ شعبان ۹۰۴   ۳- = ن

علت نابرابری پدید آمده در این دست‌نویسته همانا برداشت نادرست فهرست‌نگار است. در این انجامه چنین آمده است: «ضحی الأثنين غره شهر شعبان سنه اربع و تسعين من الهجرة النبويه المصطفويه».

«القاموس المحيط، ۹۰۴، انجامه»

اکنون پرسش این است که فهرست‌نگار چگونه گاه‌شماره کوتاه نویسی شده ۹۴ را ۹۰۴ خوانده است، در صورتی که در گاه‌شماره مورد نظر به هیچ وجه واژه «مائه» نیامده است، احتمال این که این دست‌نویسته در سال ۹۴ هجری نگاشته شده باشد نیز محال است.^۹ باید دانست که این گاه‌شماره اشاره به سال ۱۰۹۴ دارد. نابرابری گاه‌شماره جدید با تاریخ «دوشنبه ۱ شعبان ۱۰۹۴» صفر است. پس تاریخ درست ۱۰۹۴ است.

نتیجه‌گیری

با گمان این که در گاه‌شماره دست‌نویسته‌ای دست‌برده می‌شود، برای این منظور دو پیشامد گمان بردیم،^{۱۰} و در پیشامد دوم چنین در نظر گرفتیم که یک گاه‌شماره به گاه‌شماره نزدیک به خود از نظر شیوه نگارش، برساخته می‌شود. نمونه‌های آورده شده پاسخ پرسش نخست بود که نشان می‌دهد گاه‌شماره‌هایی هستند که به گاه‌شماره دیگر دگرگون می‌شوند و یا به دلیل همانندی با گاه‌شماره دیگر از آنها برداشت نادرستی می‌شود. همچنین گاهی بخشی از یک گاه‌شماره؛

یا به نوشته‌ای جز گاه‌شماره دگرگون می‌شود و یا به بخشی از یک گاه‌شماره دگرگون شود، نمونه آن را می‌توان در دگرگونی نشانه جمع «ین» در گاه‌شماره‌هایی همانند عشرين به حرف جر «من» یا بالعکس دید.

همچنین دیدیم که «دگرگون‌پذیری» در هر دو گروه گاه‌شماره‌های حروفی و عددی وجود دارد. و در پاسخ به پرسش دیگر پژوهش که آیا تنها برساختگی می‌تواند یک گاه‌شماره را به گاه‌شماره دیگر دگرگون کند؟ باید گفت خیر، تنها چنین نیست، بلکه عوامل دیگری نیز وجود دارد که یک گاه‌شماره را از حالت «ب» به «پ» دگرگون می‌سازد، یعنی تنها با افزودن دو نقطه «ب» به «پ» دگرگون نمی‌شود، بلکه شاید عوامل دیگری همانند شیوه نگارش کاتب، پریشانی دست‌نشته و برداشت نادرست فهرست‌نگار در آن نقش داشته باشد.

علل پدید آمدن ویژگی دگرگون‌پذیری و شیوه برخورد با این ویژگی را باید در سه دوره دید: دوره نخست به زمان آغاز نگارش یک گاه‌شماره از سوی کاتب باز می‌گردد. در این زمان دو کار از کاتب سر می‌زند؛ یا گاه‌شماره‌ای را بد خط می‌نویسد، یا به گمان این که منظور وی از سوی خوانندگان دریافت می‌شود از شیوه کوتاه‌نویسی گاه‌شماره بهره می‌برد.

دوره دوم را باید زمانی پس از نگارش گاه‌شماره از سوی کاتب دانست، در این زمان برای هر گاه‌شماره دو پیشامد وجود دارد؛ یا گاه‌شماره دست‌نشته بر اثر گذر زمان کهنه و پریشان می‌شود و از آن گاه‌شماره دیگر برداشت می‌شود یا بر اثر دستبرد به گاه‌شماره دیگر دگرگون می‌شود. در حالت نخست عمدی در کار نیست، اما در حالت دوم دگرگونی به عمد صورت می‌گیرد.

دوره سوم دگرگون‌پذیری گاه‌شماره را باید در زمان فهرست کردن و یا تصحیح دست‌نشته در نظر گرفت. در این دوره برداشت نادرست فهرست‌نگار و یا مصحح، علت پدید آمدن دگرگون‌پذیری است.

در نتیجه عمده‌ترین ویژگی گاه‌شماره‌ها که موجب برداشت نادرست و نیز از سویی راهی برای دست‌برد و برساختگی با کمترین سختی است، همانا ویژگی «دگرگون‌پذیری» است. برابرسنجی سنجه هفته ابزار خوبی است که می‌توان به

کمک آن به اصل برخی گاه‌شماره‌ها پی برد. و برخی گاه‌شماره‌های برساخته و یا دارای ابهام را شناخت و پس از برابرسنجی به گاه‌شماره درست دست یافت. همچنین گاه‌شماره‌های «کوتاه نویسی» شده، از جمله گاه‌شماره‌های دگرگون‌پذیری هستند که در برخی موارد به برداشت نادرست فهرست‌نگاران می‌انجامد. در این بخش به کمک برابرسنجی توانستیم گاه‌شماره برخی انجامه‌ها را دوباره بازخوانی کنیم، و به این وسیله اشتباه‌های فهرست‌نگاران را بدست آوریم.

با توجه به نمونه‌های یاد شده در مقاله می‌توان برخی گاه‌شماره‌های دگرگون‌پذیر را از این قرار دانست: سته، سبعة^۱، تسعة^۲، سیتم (=۳۰) به سیم (=۳) و گاه‌شماره‌های کوتاه نویسی شده بعد از سال هزار هجری و یا حذف برخی نقطه‌ها همانند دگرگونی ششصد به سیصد. و نیز نشانه جمع «ین» عربی. برای موارد دیگری نیز اگر چه نمونه‌ای آورده نشد اما می‌توان پیش‌بینی کرد که گاه‌شماره‌ای دگرگون‌پذیر باشند، مانند ثامن به خامس، حادی به ثانی، سوم به دوم، چهل به چهار و همانند این‌ها.

در پایان به پژوهشگران علاقمند به گفتار گاه‌شماره دست‌نبنشته‌ها و ویژگی «دگرگون‌پذیری» پیشنهاد می‌شود، تا در پژوهشی‌ای آماری بررسی شود که بیشترین و کمترین نمود این ویژگی در چه گاه‌شماره‌هایی است و درصد بسامد آنها چه اندازه است. همچنین دگرگون‌پذیری در کدام گروه از گاه‌شماره‌های عددی و یا حروفی بیشتر است، همچنین اگر پژوهشگرانی نمونه‌هایی دیگر را از این ویژگی گاه‌شماره‌ها دیدند به شناساندن آن همت گمارند تا دانش فهرست‌نگاران و کتابداران و مصححین درباره زوایای گوناگون ویژگی دگرگون‌پذیری بیش از پیش شود.

پی‌نوشت‌ها

^۱ گاه‌شماره: به عددی گفته می‌شود که از رویدادی در یک زمان گزارش کند. اگر چه که اصطلاح «تاریخ» گاه در این معنی بکار رفته است اما باید دانست که این واژه معانی دیگری نیز دارد (بطور

- مطلق بمعنی تاریخ (Histoire)، سالنامه، (Annales)، شرح وقایع تاریخی (Chronique)، مبدأ تاریخ (ere)، حساب تخمینی زمان (Computation)، سالماه (Date). با توجه به احتمال پیچیدگی گفتار و اشتباه شدن با دیگر معانی این واژه، از این رو لفظ «گناه‌شماره» برابر با (Date) را برگزیدیم.
۲. نابرابری در برابرسنجی یک گناه‌شماره، مقدار زمان نادرستی است که در یک گزارش گناه‌شماره، پس از برابرسنجی دیده می‌شود.
۳. البته نگارنده تنها بر پایه برابرسنجی و شیوه نگارش گناه‌شماره آن چنین برداشتی کرده است.
۴. یعنی سه روز از اندازه مورد انتظار در یک هفته کمتر است که این اندازه از نابرابری پذیرفتنی نیست. به سخنی دیگر ۱۲ شعبان سال ۷۰۴ برابر با چهارشنبه است، اما در گزارش کاتب یکشنبه آمده است، از این رو سه روز از تاریخ حقیقی به دور است که این مقدار با زبان ریاضی «۳-» می‌گوییم.
۵. نگارنده در کتاب «گناه‌شماری کاربردی» - که زیر چاپ است، و به زودی در اختیار خوانندگان گرامی قرار می‌گیرد - مفصلاً به علت این گونه ارزش‌گذاری در پیوند با سنجه هفته و اندازه اختلاف گزارش‌های موجود در یک گناه‌شماره پرداخته است. در اینجا باید این نکته را افزود که تنها نابرابری‌هایی که یک روز و یا دو شب باشد از نظر بررسی‌های گناه‌شمارانه قابل پذیرش است.
۶. ف ۱۳۰۳، لیدن Warn465 مورخ ۸۹۰ (فهرست ۵: ۲۳۱ ش ۲۶۳۹). (نک: دانش پژوه، ۱۳۴۸، ۱۳۷) و نیز برای دیدن عکس از انجام این دست‌نویس، نک: شفیع کدکنی، ۱۳۸۳، ۱۱۰.
۷. محمدبن احمد رودباری نامبردار به «ابوعلی رودباری» از مشایخ و بزرگان صوفیه، که در سال ۳۱۰/ ۳۲۰ هـ. ق. در مصر درگذشت.
۸. این اشتباه حتی در ص ۹۲۱ فهرست کتابخانه الهیات دوباره تکرار شده است و در غلط‌نامه پایان کتاب نیز این اشتباه رفع نشده است.
۹. زیرا نگارنده قاموس المحيط (فیروزآبادی؛ محمدبن یعقوب بن ابراهیم بن عمر، ابوطاهر، مجدالدین شیرازی فیروزآبادی) که از بزرگان لغت و ادب، در ۷۲۹ - ۸۱۷ هجری می‌زیسته و نمی‌توان گفت که وی در قرن نخست (با توجه به تاریخ ۹۴ که در انجامه دست‌نویس قاموس المحيط آمده) کتاب را نوشته است. (نک: زرکلی، بی‌تا، ۱۹)
۱۰. یا یک گناه‌شماره به کل برساخته است و یا به دلیل نزدیکی به گناه‌شماره دیگر با اندک دگرگونی برساخته شده است.
۱۱. گاهی نیز شاید گناه‌شماره‌ای سابع خوانده شود در حالی رابع بوده است.
۱۲. گاهی به جای تسعه، تاسع دگرگون یافته به سابع یا رابع باشد.

منابع

استرآبادی، حسن بن غیاث (۱۰۸۳)، ترجمه الجعفریه، دست‌نویس دانشکده الهیات، ش ۳۰۴ د.

آملی، شمس‌الدین محمد بن محمود (۸۰۹)، نفایس‌الفنون فی عرائس‌العیون، دست‌نویسته کتابخانه مجلس، کتابت به سال ۸۰۹ (گویا ۸۹۰). ش ۵۲۲۰.

حجتی، محمدباقر (۱۳۴۵). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران، با تحقیق و نظارت محمدتقی دانش‌پژوه، تهران: دانشگاه تهران ۱۳۴۵.

دانش‌پژوه، محمدتقی (۱۳۳۹). فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۳۹، ج ۸.

_____ (۱۳۴۸). فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۸.

_____ و اسماعیل حاکمی (۱۳۶۲). نسخه‌های خطی؛ نشریه کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، تهران: انتشارات دانشگاه تهران - خرداد ۱۳۶۲، دفتر یازدهم و دوازدهم. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشگاه لس‌آنجلس.

_____ و ایرج افشار (۱۳۵۳). نسخه‌های خطی: دفتر هفتم، نشریه کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، تهران: انتشارات دانشگاه تهران - خرداد ۱۳۵۳، ج ۷.

روشن، محمد (۱۳۷۴). شاه‌نامه فردوسی کتاب‌خانه فلورانس، در: نمیرم از این پس که من زنده‌ام، به کوشش دکتر غلامرضا ستوده، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۴.

زرکلی، خیرالدین (بی‌تا). اعلام قاموس تراجم لاشهر الرجال و النساء من العرب و المستعربین و المستشرقین، الطبعة الثالثة، الجزء الثامن، [بی‌تا].

زنجانی، برات (۱۳۸۳). نشانه‌های دیگر در اصالت شاهنامه فلورانس (مورخ ۱۴۱۴ ق)، نامه بهارستان: مجله مطالعات و تحقیقات نسخه‌های خطی، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، سال پنجم، شماره اول - دوم، بهار - زمستان ۱۳۸۳، دفتر ۹ - ۱۰.

سودآور، ابوالعلاء (۱۳۸۳). کاربرد معیارهای «الاقدم اصح» و «یقین سابق» و مشکل مدارک «نیمه جعلی»، نامه بهارستان، سال پنجم، شماره اول و دوم - زمستان ۱۳۸۳، دفتر ۹ - ۱۰.

شفیعی کدکنی، محمد رضا (۱۳۸۳). نقش ایدئولوژیک نسخه بدل‌ها، نامه بهارستان، سال پنجم، شماره اول و دوم - زمستان ۱۳۸۳، دفتر ۹ - ۱۰.

عطار نیشابوری، محمد بن ابراهیم (۱۳۸۴). منطق‌الطیر، تصحیح محمد رضا شفیعی کدکنی، تهران: سخن - ۱۳۸۴.

علامه حلی، شرح واجب‌الاعتقاد، دست‌نویسته دانشکده الهیات، ش ۱۶۸.

_____، نهج‌الحق و کشف‌الصدق، دست‌نویسته کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، کتابت به سال ۷۰۴ (تاریخ درست ۷۴۰)، ش ۱۸۹۶.

فیروز آبادی، مجدالدین یعقوب (۹۰۴)، القاموس المحيط، دست‌نویسته دانشکده الهیات، کتابت به سال ۱۰۹۴ (تاریخ درست ۱۰۹۴)، ش ۲۰، آل آقا.

کاشغری، محمد بن محمد، شرح سی‌فصل، میکروفیلم دست‌نویسته کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، به شماره میکروفیلم ۳۵۴۴.

مایل هروی، نجیب (۱۳۸۰). تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، چاپ اول - ۱۳۸۰.
مجموعه (۹۰۹). دست‌نوشته دانشکده الهیات، کتابت به سال ۹۰۹ هجری (تاریخ درست ۹۹۰ هجری)، به شماره مج ۷۵۸.

محمدی، محسن (۱۳۷۹). رساله‌ای به خط صفی‌الدین ارموی، نامه بهارستان، تهران، سال اول، ش ۲، پاییز - زمستان ۱۳۷۹.

مستوفی، حمدالله بن ابی بکر مستوفی (۱۳۲۸). تاریخ گزیده؛ ادوارد براون، دارالسلطنه لندن - ۱۳۲۸ مطابق با ۱۹۱۰ م.

_____ (۱۳۸۱). تاریخ گزیده، به اهتمام عبدالحسین نوایی، تهران: امیرکبیر، چاپ چهارم - ۱۳۸۱.

المناقب، کتابت یحیی بن حسن، دست‌نوشته کتابخانه دانشکده الهیات دانشگاه تهران، کتابت به سال ۹۷۲ هجری (تاریخ درست ۹۶۲) به شماره ۱۸۷ ب.

منزوی، احمد (۱۳۴۸). فهرست کتب خطی کتابخانه مجلس شورای ملی، زیر نظر: ایرج افشار، محمد تقی دانش پژوه، علی‌نقی منزوی، تحریر و چاپ و فهرست توسط: احمد منزوی، تهران: چاپخانه مجلس - ۱۳۴۸، ج ۱۶.

مینوی، مجتبی (۱۳۲۴). کتاب «هزاره فردوسی» و بطلان انتساب «یوسف و زلیخا» به فردوسی، مجله روزگار نو، لندن: ۲۲ فروردین ۱۳۲۴.

_____ (۱۳۸۱). کاپوس نامه فرای، تمرینی در فن تزویر شناسی، نامه بهارستان؛ سال سوم، شماره نخست، دفتر پنجم، بهار و تابستان ۱۳۸۱.

نامه بهارستان (۱۳۷۹). سال اول، تابستان ۱۳۷۹، دفتر اول، ش ۱.